

DOĞU ANADOLUNUN COĐRAFI ÖZELLİKLERİ *

Ord. Prof. Besim DARKOT

Sayın Dinleyenlerim;

Coğrafyacıların bir eğilimleri vardır: az bildikleri konular üzerinde de, iyi bildiklerini sandıkları konular kadar söz söylerler. Gençliğimden beri Doğu Anadolu'nun ayrı ayrı kesimlerinde mesleğimi ilgilendiren birçok gözlemler yapmış olmama rağmen bu büyük ve çeşitli bölgeyi hakkiyle tanıdığımı ileri süremem. Ancak size, belki benden daha iyi tanıdığımız bu bölge üzerinde bir sentez sunmak istiyorum.

Bildiğiniz gibi, Doğu Anadolu deyimini coğrafi bir terim olarak Cumhuriyet devrinden beri kullanılmaya başlamış bulunuyor. Fakat başlangıçta bu terimle, memleketin aşağı yukarı bütün doğu üçtebiri anlaşılıyor ve bölgenin alanı Güney Kafkasya ve Doğu Karadeniz'den güney sınırlarımıza kadar uzanıyordu. Başka bir deyimle, Doğu Anadolu şimdiki sınırlarından Karadeniz bölgesinin doğu bölümüne taştığı gibi, şimdi ayrı bir bölge, küçük bir bölge gibi ayırmakta olduğumuz Güneydoğu Anadolu'yu da kapsıyordu. Şunu söyleyelim ki, dahayakın zamanlarda bile, Doğu Karadeniz kıyılarını değilse bile, Güneydoğu Anadolu'yu Doğu Anadolu ile beraber ele almak yolundan gidenler olmuştur: on yıl kadar önce Türkiye'nin coğrafi bölgelerini okuturken ben de iki bölgeyi birlikte almış, konuları yine ayrı ayrı incelemekle beraber, her bir konuyu önce bir bölgede, sonra ötekinde ele almak suretiyle tetkik etmişim. Kıymetli arkadaşım Prof. Dr. Sırrı Erinç de Doğu Anadolu kitabında buna benzer bir yol izlemiştir. Böyle olmakla beraber, şüphesiz bu işlem, ayrı birer yapıya sahip olan iki alanın ayrı birer bölge olarak alınması temelini bozacak değildir.

Yukarıda söylediğim gibi, Doğu Anadolu adı epeyce uzun bir zamandan beri kullanılmakla beraber, bunu müphem bir tarif şeklinden kurtarıp belli temellere dayanan sınırlar içinde belli özellikleri olan bölge karakterine ulaştıran durum 1941 de Türk Coğrafya Kurumu'nun da temelini atmış olan *Birinci Türk Coğrafya Kongresi* oldu. Bu kongrede bir ihtisas komisyonunun hazırladığı taslak üzerinde, Coğrafyacıların tartışmalarıyla, memleketin doğusunda bu adı taşıyan bir bölge ortaya kondu ve bu bölgenin dört bölümü de tesbit edildi. Ertesi yıl (1942), coğrafi bölgeler Millî Eğitim'in ilk, orta ve lise basamaklarında uygulanmaya başlayan bir sistem içinde yer aldı ve bu anlamına, demek ki otuz yıl önce kavuşmuş oldu.

* Bu konferans 21. VIII. 1971 tarihinde Atatürk Üniversitesi'nde verilmiştir.

İşte bugün sizlere Doğu Anadolu coğrafi bölgesinin bazı özelliklerini özetlemek, onun Türkiye bütünü içinde yerini belirtmek istiyorum.

İlk dikkat çeken özellik, *Doğu Anadolu'nun büyük, hatta çok büyük bir bölge oluşudur*. Bu bakımdan kendisiyle karşılaştırılabilecek tek bölge iç Anadolu'dur. Türk Coğrafya kongresi'nde çizilen sınırları içinde Doğu Anadolu Türkiye topraklarının % 21 ini kapsamakta, İç Anadolu bölgesinin ise ondan çok küçük bir farkla %20 yer tuttuğu görülmekte, Karadeniz bölgesi % 18 ile onu biraz geriden izlemekte Akdeniz bölgesi % 15 ile iyice arkada kalmaktadır. Öteki üç bölge ise % 10 (Ege bölgesi) ve daha az yer tutmaktadır (Marmara böl. % 8, Güneydoğu % 7,5). Doğu Anadolu ile İç Anadolu'nun öteki bölgeleri çok geride bırakacak ve Türkiye'nin beşte ikisini hafifçe aşan bir alan kaplayacak kadar büyük olması neyle izah edilmelidir? Bu durumun başlıca nedeni Türkiye'nin yer yapısında aranmalıdır. Başlıca dağların kuzeyde ve güneyde kıyıya paralel birkaç sıra halinde uzanması memleketin iç kesimlerini denizden ayırmakta ve bu ayrılış ise iklimi, doğal bitki örtüsünü, sular rejimini, dolayısıyla insanların yaşayışını etkileyerek kıyı bölgelerinden farklı bir yapıya sahip büyük iç bölgeler ayırılmasına yol açmaktadır. Eğer kıyı dağları sistemi kuzeyde ve güneyde bölünmez bütünler olarak kabul edilmeseydi, deniz etkisinin kuvvetle hissedildiği kıyı kesimleri ayrılmış olsaydı, o zaman iç bölgeler büsbütün büyür, fakat böyle bir büyüme, bölgeler arasında bulunması gereken ahengi bozardı. Bunun içindirki, deniz etkilerinin tedrici şekilde azaldığı, fakat yine de tümüyle ortadan kalkmadığı alanları bütünüyle kenar bölgelere bırakmak yolundan gidilerek böyle bir sakinca önlenmiş bulunuyor.

Doğu Anadolu bölgesinin ikinci özelliğinin (yüksek bölgelerimiz içinde en yüksek) ve *engebeli* (bölgelerimiz içinde en ârızalı) olması gerekir. Herhangi bir fiziki harita, bölge üzerinde yer alan koyu renklerle bölgemizin ötekilerinden çok yüksek olduğunu hemen göstermeye yeter. Bölgemizin orta yükseltisi üstünde henüz toplu bir çalışma yapılmamış olmakla beraber, Profesör Ali Tanoğlu'nun Türkiye bütünü üzerinde çığır açan ortalama yükselti çalışması (ki, Türkiye'nin ortalama yükseltisi 1131 m. olarak tesbit edilmiştir) yanında, Doğu Anadolu'nun büyük kısmını kapsayan 1:800 000 ölçekli Erzurum paftasında ortalama yükseltinin metre olarak bulunmuş olması, Doğu Anadolu'da ortalama yükseltinin bu sayı etrafında belki hafifçe üstünde bulunduğunu söylememize fırsat hazırlar. Ancak, biraz aşağıda da dokunacağımız gibi, Doğu Anadolu Tibet yaylasında görüldüğü gibi monoton bir yükseklik durumunda olmayıp bazı kesimlerde (meselâ Van gölü doğusu) yörelerin ortalama yükseltisi 2300 metreye fırlamakta, bazı kesimlerde (İğdır ovası) 800 metrenin altına, Fırat boğazlarında 600 metreye inmektedir. Demek ki, Doğu Anadolu aslında yüksek bir bölge olmakla beraber, yükselti bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Bu özellik şimdi ele alacağımız zelyef yani yüzey şekillerinden doğmaktadır.

Gençliğimde memleketin doğu-sundaki "avârız"dan bahseden coğrafya kitaplarında, yahut okuduğumuz derslerin notlarında bu avârızın yüksek olduğu kadar

karışık ta olduğu söglendiğini hatırlarım. Öyle ki doğrultuları pek belli olmayan dağların bir yerlerde düğümlendiği, bir yerlerde yelpaze gibi açıldığı, bir dağ sırasının aradaki başka bir dağ sırasıyla komşusuna bağlandığı tasvir edilir. Bu tasvir hemen hemen anlaşılmaz bir hal alır: Böyle bir karışıklık tasavvurunun, her şeyden önce, o sırada elde güvenilir bir memleket haritasının bulunmamasından ileri geldiğini söylemeliyim. 1909-1928 arasında kartograflarımızın son derecede takdire lâıyk, o derece de güç şartları yenerek meydana getirdikleri 1:200 000 ölçekli istikşaf haritalarına dayanılarak Harita Genel Müdürlüğü tarafından ilk defa 1934 te yayınlanan 8 haftalık 1:800 000 ölçekli harita, coğrafyacılar önünde gerçekten geniş bir ufuk açtı. Her ne kadar bu haritalar masa üzerinde incelenmek üzere hazırlanmış iseler de, öğretimde şimdi kullanılan bütün duvar haritaları ve atlaslarda, sayısı epeyce çoğalmış olan ansiklopedik yayınlara kullanılan haritalar hep bu ana kaynaktan türemiştir. Son yıllarda da 1:25000 ölçekli haritalarda bundan türeyen 1:100 000 ölçekli haritalar yardımıyla sözü geçen ana kaynak üzerinde ufak tefek satışlar yapılmakla beraber bu kaynak temel çizgileriyle ayakta duruyor. İşte bu yeni haritalar yardımıyla, epeyce zamandan beri, Doğu Anadolu'nun yüzey şekilleri üzerinde eskisinden farklı bilgilere sahibiz ve bu yüzey şekillerinin özelliği hakkında doğu denebilecek bir fikrimiz var: artık biliyoruz ki, Doğu Anadolu bölgesinin yer yapısı çok çeşitli olmakla beraber karışık değildir, hatta karışık görünüm dokusu içinde muazzam bir âhenk vardır. Şöyle ki memleket seylefinin esas itibarıyla doğu-batı çizgileri (daha doğrusu yapısal şeritleri) bölgede takımıyla yücelmiş fakat karışıklığa uğramadan, birbirine karışmadan, yanyana, büyük bir düzen içinde uzanmaya devam etmektedirler. Bu doğu-batı şeritleri, jeologların ayırdıkları gibi Kuzeyden Güneye Pontidiler, Anatolid'ler, Tavrid'ler (Toros) ve İrandid'ler halinde birbirlerine paralel düzenli yaylar meydana getirirler ve birbirlerine öyle uyarlar ki, şeritlerden birisi yükseldiği zaman onun ardından gelen de yükselir ve böylece, Parajas'ın üzerinde durduğu gibi, arzanî (enine) bir takım yücelme ve tekneleşmeler yaparlar. Her çeşit kendine özel ve komşusundan farklı kıvrılma şekillerini, yapı elemanlarını bir boydan öteki boya kadar saklar, kayaçlarının tabiatında, fauna'sunda bile özellik gösterir. Bu şerit yapısı, Doğu Anadolu'da zelyefin ana çizgilerinin doğu-batı doğrultulu yaylar görünüşü alması dolayısıyla ulaşım akımlarını da kanalize eder. Başlıca yolların (ve deniz yollarının) bu yaylara uygun oluşu gerek bölge için ulaşımında, gerekse bölgenin küçük Asya ve Akdeniz âlemiyle komşu Ortadoğu memleketleri arasında yüksekliği ile gerçekten bir engel rolü oynamadığını, bilâkis ülkeleri birbirine bağladığını ortaya koyar. Ancak şunu da ilâve etmek gerekir ki, yolların dağlık bir araziden geçmesi, dağlar arasındaki yapısal menşeli olukları boylaması, doğudan gelen saldırıların göğüslenmesini kolaylaştırmaktadır ki, tarih boyunca, pek büyük istisnalar dışında bu saldırıların Anadolu içlerine doğru durdurulmuş bulunması, Doğu Anadolu'nun yurt savunmasında ne kadar temelli bir eleman olduğunu ortaya koyar.

Ulaşım akımlarının doğu-batı doğrultusunda kolaylaştırılmış olması özelliği

yakınında güney-kuzey doğrultusunda ulaşımın bu derece kolay olması da bir gerçektir. Bu nedenle, Doğu Anadolu yollarının uzun mesafeler üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanarak bir vadi yarmasına rastladığında birden sert bir dirsekle döndüğünü görmekteyiz. Önemli Kop-Zigana yolu böyledir. Fakat bunun dışında, Doğu Anadolu'yu bütün enliliğini izleyerek kolayca aşmaya olanak hazırlayan enine tekneleşmelerin de varlığı dikkatimizi çeker. Daha ilk çağdan beri işlemiş olan Diyarbakır-Harput-Malatya-Sivas-Samsun yolu (şimdi Sivas-Malatya demiryolu) böyledir. Bu düşünceler bizi bir bölgenin çok yüksek ve çok engebeli olduğu halde ulaşım bakımından nisbî kolaylıkları gösterebileceği sonucuna ulaştırır. Bu misali bize Doğu Anadolu vermektedir. Her ne kadar dağlık bir kesimde yolların uzun zaman karla kapalı kalması yukarıda söylediklerimizin yanlısını çıkartır gibi görünürse de, eski çağlarda kış mevsiminin esasen hemen her yerde durduğu da hatırlanmalıdır. Şimdi ise bu mevsimde hiç değilse ana yolların kışın açık tutulması mümkün olabilmektedir. Şunu da söyleyelim ki, Doğu Anadolu'nun ulaşım bakımından talihli olmayan köşeleri varsa da, Hakkari yöresi dışında buna geniş örnekler bulmak pek kolay olmaz.

İklim alanında Doğu Anadolu'nun özelliği söz konusu olunca kışların sertliği hemen akla gelir. Fakat burada da, iklimin çeşitliliği sertlikten fazla dikkati çeker. Çeşitlilik denince Erzurum yaylalarının doğru çizgiyle 80 km. uzakta olduğu Karadeniz kıyıları arasında fark hemen hatırlanır. Bu derece önemli farklar başka kesimlerde de vardır: bugün hâlâ memleketimizde sıcaklık ölçülen meteoroloji istasyonları arasında sıfırın altında 43° 26 rekorunu muhafaza eden Ağrı il merkeziyle ona doğru çizgiyle 46km. uzaklıkta, Aras vadisinde yer alan ve meyve bahçeleri arasında âdetâ kaybolmuş Kağızman arasındaki farkta hatırlanmaya değer ve bu fark, bilindiği gibi, İğdir'a doğru daha da artar. Doğu Anadolu yüksek yaylaları üzerinde kışlar genellikle çok soğuk ve sürekli olmakla beraber, bölge içinde Van gölü kıyıları gibi yükseltisi 1650 metreyi aşan yerlerde bile, ayrıca Erzincan, Elazığ ve Malatya ovası gibi ılık vahalarda vardır. Her ne kadar meteoroloji gözlemleri bu kesimlerde 25°C den daha düşük sıcaklıklar kaydedildiğini ortaya koyuyorsa da, bunlar bütün kış boyunca sürekli değildir. Ve unutulmamalı ki Bursa gibi Marmara bölgesi şehirlerinde bile sıcaklığın 25° C altına düştüğü görülebilmektedir. Buna karşılık, yerleşmiş kesimlerde yaz mevsiminin gösterdiği ayrılıklar kaydı değer: Malatya ve Elâ: ığ'da en sıcak ay ortalamaları 27° C ye vardığı halde Erzurum'da 19° 5 C ve Kars'ta 17° 5 C yi aşmamaktadır. Buna göre, Doğu Anadolu'da yukarıda işaret ettiğimiz çeşitlilik dışında iki farklı iklim bölgesi ayrılabilir. Bunlardan birisi step ikliminin (B2 diye işaretlediğim yazlar kurak ve sıcak, kışları sert ve yağışlı tipi; öteki de (A2 diye işaretlediğim) yazları serin ve yağışlı kışları sert ve yağış payı düşük (kurak mevsim yok) karasal orta iklim. Bu iki tipi ayıran sınır çizgisi net olarak çizilebilir ve bu çizgiyi Erzincan, Karaköse ve İğdir'ı B2 bölgesinde, Erzurum, Kars ve Ardahan'ı A2 bölgesinde ırakır.

Doğal bitki örtüsü bu iklim şartlarını yansıtmakla beraber, yüzyılların etkisi, tarım yoluyla ovalardaki step florasını değiştirmiş, dağlık alanlarda orman örtüsünü geniş ölçüde bozmuştur. Bilindiği gibi Doğu Anadolu memleketimizde ormanların en yükseklerde başladığı ve en yükseklere çıktığı bölgedir: Aras vadisini boylayan dağlar üzerinde tutunabilmiş orman örtüsü 2100 metrelerden başlayarak 2800 metreye kadar çıkabilmektedir ki bu son sayı ılık Akdeniz'e komşu olan Toros ormanlarının üst sınırından 400-500 metre daha fazladır. Diğer taraftan, Doğu Anadolu dağlarında ormanların azlığı iki nedene bağlanabilir: aşağılarda insanın baltası, yukarı kesimlerde yaz sıcaklarının, belli bir sınırdan sonra, yetersizliği.

Doğu Anadolu'da akarsu rejiminin başlıca özelliği, yaz sonuna rastlayan (ve memleketimizde genel olarak görülen) fakirleşmeden başka bir de su seviyesinde kış alçalması görülmesi, buna karşılık ilkbaharda az-çok gecikerek, yani nisana hatta mayısa doğru kayarak asıl seviye yüksekliğinin kaydedilmesidir. Bu durum Doğu Anadolu akış rejimini Anadolu'nun batı, hatta orta kesimlerinden ayırır.

Şimdi insan topluluğunu ilgilendiren özellikleri seçmeye geçelim.

Nüfus bakımından Doğu Anadolu Türkiye'nin coğrafi bölgeleri arasında en geride geliyor. 1945 sayımında Doğu Anadolu bölgesi sınırları içinde yaşayan nüfus 2278 000 idi ve bu nüfus, Türkiye toplam nüfusunun %12,2sini meydana getiriyordu. Bölgenin alanı Türkiye'nin % 21 i olduğuna göre, Doğu Anadolu'nun تنها bir bölge olduğu hemen farkediliyordu (km²ye 13,9 kişi). O zamandan beri geçen süre içinde bölgenin nüfusu ve nüfus yoğunluğu artmış, fakat Doğu Anadolu'nun Türkiye bölgeleri arasındaki oranı hemen hemen değişmemiş, hatta küçük ölçüde gerilemiştir: bütünleriyle bölgemizde yer alan iller veya ilçelerin sınırları içinde yaşayan nüfus 20 yıl sonra (1965 te) 3.775.000'e çıkmış, km² ye düşen ortalama nüfus sayısı 23.2 varmış, son sayımın (1970) ilk alınan sonuçlarına göre bu nüfus 4295 000 e ve km² ye düşen sayı 26,4'e ulaşmış olmakla beraber, bölge nüfusunun Türkiye nüfusu içindeki oranı yine % 12 yakınında kalmıştır (% 12.02 ve %12,04). Buna göre, Doğu Anadolu Türkiye de en az nüfus yoğunluğu olan bölgedir. Yukarıda gördüğümüz gibi, geçen yıllar içinde Doğu Anadolu'da nüfus sayısı ve nüfus yoğunluğu sürekli artış göstermiş olmakla, beraber bunun nedeni araştırılacak olursa başlıca sebep olarak, Doğu Anadolu nüfusundan bir kısmının, başka bölgelerde daha çok sayıda ve fazla nüfuslu olan şehirlere göç etmek suretiyle bölge nüfusunun hızlı artışını frenlemesi gösterilebilir.

Şüphesiz Doğu Anadolu'da da şehirler vardır; hatta bunların içinde bazılarının nüfusu örnek alınacak bir hızla artmıştır ve artmaktadır. Meselâ 1927 de 3000 den fazla nüfusu olan kentlerin sayısı 22 yi geçmiyordu ve bunlar arasında 10 000 den fazla nüfuslu yalnız 5 şehir bulunuyordu ve 30 000 den fazla tek bir şehir vardı. (Erzurum). 3000 den fazla nüfuslu kentlerin sayısı 1965 te 69 a yükseldi ve bunlar arasında 10 000 den fazla nüfuslular 16 ya vardı. Bu son sayı 1970 te 23ü bulmuştur.

İlk olarak 1945 te Doğu Anadolu'da bir şehir (Erzurum) nüfusu 50000'i aştı ve 1955 te Ma'atya da ona katı'dı. 1965 te bu iki şehrin nüfusu 100.000'i geçti. Daha 1960 ta nüfusu 50 000'i aşmış olan Elâzığ da 1970 te 100 000 den fazla nüfusa sahip oldu. Böylelikle şimdi Doğu Anadolu'da 100 000 den fazla nüfuslu üç şehirle ayrıca nüfusu 50 000'i aşmış iki şehir daha (Erzincan ve Kars) bulunuyor. Fakat bütün bunlara rağmen bölgede yaşayan kentsel nüfus oranı yine öteki bölgelere göre daha düşüktür: 1965 te Türkiye nüfusunun hemen % 38 i 3000 den fazla nüfuslu Kentlerde yaşadığı halde Doğu Anadolu'da kentsel nüfus oranı % 22,5 u geçmiyordu. 1970 için henüz kesin bir şey söylenemezse de, Türkiye'de kentsel nüfus oranı % 40 ı aşmış olduğu halde Doğu Anadolu'da bu oranın % 27,5 kadar kaldığı söylenebilir. Şüphesiz bu son oran 5 yıl öncesine göre önemli bir artış belirtirse de Türkiye ortalamasına ve Batı bölgelerimizdeki duruma göre geride kalma vardır. Doğu Anadolu nüfusunda şehirleşme özellikle son 15 yıl içinde hızlanmış görünüyor. Gözlem üzerinde durursak kent nüfusundaki artışın kasaba ve küçük şehirlerde değil, büyük merkezlerde daha hızlı olduğunu görüyoruz (1).

Yukarıda Doğu Anadolu'da nüfus yoğunluğunun 1965 te 23,2 iken 1970 te 26.4 olduğunu söylemiştim. Bu mutlak nüfus yoğunluğ yerine yalnız kırsal nüfusun yoğunluğunu (yâni, kentsel nüfus çıkarıldıktan sonra kalan nüfusun yoğunluğu) alacak olursak bu sayıların 18.0 (1965) ve 19.1 (1970) olduğunu görüyoruz. Görüldüğü gibi, iki sayım boyunda mutlak nüfus yoğunlukları arasında 3,2 artışa karşılık kır nüfusları yoğunluğu arasında ancak 1,1 artış kaydedilmektedir. Bu da bize, Doğu Anadolu'da nüfusun daha çok şehirlerde arttığını göstermektedir; fakat yanlış anlaşılmasın: doğum fazlası oranları çok muhtemel olarak kırdaki (köylerde) şehirlerden fazla olduğu halde, artan kırsal nüfusun önemli bir bölümü ve bölge içindeki büyük şehirlere yığılmakta, ya da bölge dışına taşmaktadır ki bu son durum Doğu Anadolu'nun kendi nüfusunu tamamiyle zaptedememesi nedeniyle, nüfus potansiyeli bakımından öteki bölgelerden geri kalması sonucunu yaratmaktadır.

Türkiye için genel denilebilecek bir durum, köylerde (kır nüfusunda) ve kasabalarda nüfusun erkek, kadın oranının kadınlar tarafından az-çok ağır basmalıdır. Bu hal erkek nüfusun daha fazla çalışma şansı olan şehirlere gurbetçilikle giderek kadınların daha çok yerlerinde kalmalarından ileri geliyor. Doğu Anadolu'da bu durum daha kuvvetle tekrarlanır. Şüphesiz bunun istisnası olarak askeri garnizonların bulunduğu yerleşmelerde ve madenocakları v.b. gibi iş yerlerinde erkek nüfusun fazlalığı görülür. Bunların olmadığı yerlerde kadın çokluğu kasabaların çoğunda da görülüyor.

- (1) 1965 te %22,5 olan kentsel nüfusun %14.8 i 10000'den fazla nüfuslu 16 şehirde yaşıyordu. 1970 te %27.6 olarak tahmin ettiğimiz kentsel nüfusun %19.1 inin 10000 den fazla nüfuslu 23 şehirde yaşadığı görülmektedir.. 1970 durumuna göre kentsel nüfusun % 69 u 10000' den fazla nüfuslu şehirlerde , % 31 i ise nüfusu 3000-10000 arasında olan kasabalarda yaşamaktadır.

Yukarıda sayılarını verdiğimiz ve Türkiye ortalamasına göre düşük olduğunu söylediğimiz mutlak ve kırsal nüfus yoğunlukları gerçekte Doğu Anadolu'nun çeşitliliği içinde yer yer büyük farklar gösterir: Elâzığ'ın Uluova'sında Türkiye ortalamasının üstünde, Batı Anadolu ovalarıyla karşılaştırılabilecek bir yoğunluk gösterir. Malatya ve Erzincan ovalarında söz konusu ortalamadan pek farklı bulunmaz. Buna karşılık Van gölü doğusunda, hele güneydoğusunda (Hakkâti) ortalama nüfus yoğunluğu 10 un altına düşmekte, 2500 metreden yüksek olan yarlar genel olarak ancak yazın ziyaret edilen ve yılın büyük kısmında boş kalan yaylaklar durumunu almaktadır.

Ekonomi bakımından Doğu Anadolu'nun hep bildiğimiz özelliği, tarım ile geçimin ağır basması, bu alanda çiftçilik ancak günlük ihtiyaçları karşılarken hayvancılığın başlıca geliri sağlamasıdır. Bunda relyefin kuvvetli olma, çiftçiliğe elverişli toprakların pek geniş yer tutması ve dağınıklığı ile beraber, ulaşımın yakın zamana kadar tarım ürünleri satışına kârlı bir iş durumu dışında tutmasında rol oynar. Ancak, Cumhuriyet devrinde ulaşımın gelişmesi, demiryollarının bölgeye ilk defa sokulması daha yakın yıllarda kamyonla taşımının ilerlemesi, çiftçilik hayvancılık arasındaki geleneksel bağıntıyı değişikliğe uğratmış, nüfusun artması tarım topraklarının artmasına ve otlakların az-çok gerilemesine yol açmıştır. Bu evrim, zamanımızda da sürüp gitmektedir.

Çalışma arkadaşım Dr. Metin Tuncel'in 1956 yılına ait verileri kullanarak 1960 ta yayınladığı bir etüd'e göre Doğu Anadolu'da toprakların faydalanma bakımından bölünüşü şöyle idi: ekili - dikili topraklar %9.6 nadas toprakları %4.6, ormanlar %5,8 çayır ve otlaklar %54,3 ürün vermeyen topraklar %15.7. Arada geçen süre boyunca, bu oranlar az-çok değişmekle beraber yine de bu günkü durum üzerinde bir fikir edinmemize izin verir. 1956 durumuna göre Doğu Anadolu'da ekili-dikili alanların bölge topraklarına oranı Türkiye ortalamasının yarısını geçmiyordu ve bu oran Doğu Anadolu Türkiye bölgeleri arasında tarım toprakları bakımından en geride kalıyordu. Buna karşılık Marmara ve İç Anadolu bölgelerinde bu oran Doğu Anadolu'nun üç katını buluyordu.

Doğu Anadolu'da çiftçiliğin özelliği, tahıl üretiminin son derece de ağır basmasıdır. Genellikle ekili-dikili yerlerin % 90 dan fazlası tahıl üretimine ayrılır. Endüstri bitkilerinin ekildiği alan bütün bölgelere göre en az yer tutar ve aslında az ekilen bir-iki geleneksel bitki (Meselâ tütün ve şimdi ortadan kalkmış olan haşhaş) dışında endüstri bitkilerinin bölgeye yeni çeşitlerle girmesi Cumhuriyet devrine rastlamaktadır (şeker pancarı). Böyle olmakla beraber Doğu Anadolu'nun bir mazait yapısında olduğu da unutulmamalıdır: Elâzığ ovası, Malatya ovası (güney kenarı), Erzincan ovası ve Iğdır ovası (Kağızman'a doğru Aras vadisi) çok çeşitli tarım faaliyetlerine elverişlidir. Her ne kadar bu söylenen kesimler dışında ağaç tarımı fazla gelişmemiş görünüyorsa da bu tabiatın engellemesinden çok deneme yetersizliğinden ileri gelmekte ve yeni meyve türlerinin girdikleri yerlerde başarılı sonuçlar verdiği görülmektedir.

Hayvancılık alanında Doğu Anadolu çiftçiliğın tersine bir bolluk gösterir: otlak alanlarının az-çok gerilemesine rağmen şimdilik hemen hemen beşte üç oranına yakın yer kapladığı bölgede son yıllarda 8,8 milyon koyun 3,3 milyon sığır beslenir ki bunlar Türkiye hayvan mevcudu içinde koyunun hemen dörtte biri (% 24) sığırında hemen buna yakını (%23) demek olur. Kars ilinde sığır mevcudu 1 mil-yonu aşar koyun mevcudu 2 milyona yaklaşır; Erzurum ve Van illerinde de koyun sayısı birer milyonu aşar.

Yeraltı zenginlikleri için kesin bir şey söylenemiyor. Fakat tarım olanaklarının sınırlı olması hayvancılığın refah sağlamak bakımından tam yeterli bulunmaması karşısında, Doğu Anadolu'nun ancak bulunacak zengin madenlerle kalkınacağı düşüncesi aydınlarımız arasında yaygındır. Öyle sanıyorum ki, Doğu Anadolu'da tarımı verimlendirmek, hayvancılığı şimdiki ekstansif biçiminden kurtarmak bu iki kaynağa dayanan endüstriyi kurmak ve bölgeyi geniş olanaklar taşıyan turizm'e açmak daha gerçekçi bir işlem olacaktır. Şüphesiz bunlarla uğraşırken tabiiyle yeraltı zenginliklerini araştırmaya ciddi şekilde devam edilmelidir. Bu zenginlikler içinde, şimdiye kadar bölge olarak hemen hemen araştırılmamış olan petrol kaynakları Türkiye için büyük bir ümit yaşatmaktadır. Ancak, bütün kalkınma umutlarını buna bağlamak yerine, öteki kaynakları mümkün olduğu kadar fazla değerlendirmeye çalışmak ve eğer petrol bulunursa buna fazladan sevinmeliyiz. Krom, demir ve bakır gibi başka yeraltı zenginlikleri için de durum aynıdır. Petrol umudu yanında yer yer linyit kömürlerine de yer yer rastlanıyor. Enerji kaynağı yakıtların tezeği kullanma alanından kaldırmaya ve bölgeyi kalkındırmaya yetip yetmeyeceği üzerinde şimdilik kesin bir şey söylenemezse de, iyi bildiğimiz bir gerçek, Doğu Anadolu'nun ihtiyaçlarını aşan beyaz kömür potansiyeline sahip olduğudur. Keban barajı gerisinde Türkiye'nin en büyük tatlı su gölü doğmak üzeredir. Fırat'ın ikinci bir önemli barajının güney-doğu Toroslar'dan çıkış yerindeki Karakaya mevkiinde kurulmasına karar verilmiş bulunmaktadır. Bol ve ucuz enerji, elektrometalürji ve elektrokimya (bu arada madeni gübre) yapımına olanak sağlayacak, şimdi şurada burada dağılmış gördüğümüz seyrek endüstri kuruluşları yanında o zaman gerçek kalkınmanın dayanağı olan anıtlar yükselecektir.